УДК 811.512.145

О.Р. Хисамов

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕНЕҢ Г. ИБРАҺИМОВ ИСЕМЕНДӘГЕ ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫНДА ТЕЛ БЕЛЕМЕ ӨЛКӘСЕНДӘГЕ ТИКШЕРЕНҮЛӘР ТУРЫНДА

Статья посвящается многолетней деятельности Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан в области татарского языкознания. Особое внимание уделяется освещению истории наиболее крупных научных исследований и проектов. Раскрывается огромный вклад ученых-языковедов, определяющих лицо института.

Ключевые слова: языкознание, диалектология, лексикология, лингвистика, лексикография, фундаментальный научный труд.

The article is devoted to the long-term activity of the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan in the field of Tatar linguistics. Particular attention is paid to covering the history of the largest research projects. The huge contribution of linguistic scholars who determine the face of the institute is revealed.

Keywords: linguistics, dialectology, lexicology, linguistics, lexicography, fundamental scientific work.

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты ачылган көннәреннән башлап (1939) лингвистика өлкәсендә фундаменталь һәм гамәли тикшеренүләр алып бара.

Тел белеме бүлеге институт эшли башлауга ук барлыкка килә. Яңа оешкан бүлеккә мөдир итеп Л. Җәләй билгеләнә. Галим диалектологик экспедицияләр оештыра, җыелган материалны эшкәртүгә һәм җыентыклар, сүзлекләр бастырып чыгаруга күп көч куя. Узган гасырның 50 нче елларыннан татар сөйләшләрен һәм аларга хас төп үзенчәлекләрне ачыклау җәһәтеннән зур эш башкарылуга бәйле рәвештә, татар диалектологлары, төрки халыклар арасында беренчеләрдән булып, «Татар теленең диалектологик атласы» өчен материал туплау эшенә тотыналар.

1950–1960 еллар – татар диалектологиясе фәне үсешендә аеруча нәтиҗәле чор: материал җыю өчен программа төзелә, аспирантура тәмамлап яки үз хезмәтләрен бәяләүгә биреп, яшь галимнәр (Л.Ш. Арсланов, Д.Б. Рамазанова, Ф.Й. Йосыпов, Ф.С. Баязитова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова) эшкә килә, йөзләгән экспедицияләр оештырыла, гаять зур фактик материал җыела, монографияләр, фәнни җыентыклар, шул исәптән «Татар диалектологиясе буенча материаллар», «Татар теленең тарихи диалектологиясе буенча тикшере-

нүләр» серияләре дөнья күрә, зур диалектологик сүзлекнең ике китабы нәшер ителә. 2009 елда алар «Татар теленең зур диалектологик сүзлеге»нә әверелә.

1989 елда «Урта Идел һәм Урал буе татар халык сөйләшләре атласы» һәм «Атласка комментарийлар» басылып чыга. 2008 елда Себер һәм Әстерхан өлкәләре территорияләре буенча да эш төгәлләнә. 2015 елда Атласның яңартылган, тулыландырылган басмасы дөнья күрде, шулай ук аның электрон версиясе дә эшләнде.

Стилистик һәм текстологик аспектларда тел тарихы белән И. Абдуллин, Г. Әмиров, Х. Курбатов, И. Бәширова, М. Мөхәммәдиев, Я. Әхмәтгалиева, Ф. Фәсиев уңышлы шөгыльләнә. Ф. Фәсиевнең текстологик редакциясендә Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» китабы нәшер ителә. 1992–2002 елларда Х. Курбатов җитәкчелегендәге авторлар төркеме тарафыннан «Татар әдәби теле тарихы (XIII–XX йөзләр)» дигән китап әзерләнә һәм дөнья күрә.

1980 елларда М.З. Зәкиев җитәкчелегендә башлангыч алган татар теленең академик грамматикасын төзү һәм бастыру эше дә зур казанышлардан санала. Авторлар тарафыннан татар грамматикасының барлык бүлекләрен тикшерү, булган әдәбиятны анализлау буенча зур эш башкарыла. Иң мөһиме: гомумиләштерү һәм нәтиҗәләр чыгару белән генә чикләнеп калмыйча, татар грамматикасы һәм фонетикасының күп кенә төп мәсьәләләре буенча зур тикшеренү эше гамәлгә ашырыла. Фәнни хезмәттә татар әдәби теленең хәзерге торышы өчен кайсы авазларның нинди позицияләрдә, кайсы күрсәткечләрнең һәм синтаксик конструкцияләрнең – норматив, ә нинди ләренең – вариатив (ягъни телнең төрле стильләрендә кулланылган вариантлар) булуы турында мәгълүматлар урын ала. Грамматика авторлары – М. Зәкиев, Д. Тумашева, Ф. Ганиев, К. Зиннәтуллина – 1994 елда Татарстанның фән һәм техника өлкәсендә Дәүләт премиясенә лаек дип табыла. 2015–2017 елларда әлеге фәнни хезмәтнең тулыландырылган, яңартылган версиясе эшләнеп, киң җәмәгатьчелеккә җиткерелде.

Институтның тел бүлеге, беренче көннәреннән үк, лексикографлар төркемен дә үз эченә ала. Сүзлекләр төзү эше танылган тел белгече Риза Газизов җитәкчелегендә тормышка ашырыла башлый. Татарча-русча һәм терминологик сүзлекләр эшләүдә катнашу өчен, штаттан тыш хезмәткәрләр сыйфатында, Нәкый Исәнбәт, Гаяз Ишмөхәммәтов, Касыйм Хәмзин, Хәмит Мөштәри, Габбас Сәйфуллин һ. б. кебек күренекле галимнәр һәм белгечләр чакырыла. Алар – 1940 еллар ахыры – 1950 еллар башында чыккан сүзлекләрнең төп авторлары. Күмәк тырышлыкның нәтиҗәсе буларак, «Татарча-русча сүзлек» (1950) һәм 4 томнан торган һәм 20 меңгә якын сүзне үз эченә алган «Русча-татарча сүзлек» (1955–1959) басылып чыга. 1958 елда төркем лексикография секторы дип үзгәртелә. «Зур татарча-русча сүзлек» һәм 3 томлык «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»н төзү буенча зур эш башкарыла. «Татарча-русча сүзлек» 1966 елда Мәскәүдә нәшер ителә. Әлеге сүзлек 38000 сүз һәм гыйбарәне үз эченә ала.

Ул бүген дә, нигез белешмәлек буларак, киң катлау файдаланучылар арасында актив кулланылышта.

1977–1981 елларда «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» өчтомлыгы басылып чыкты. Татар лексикографиясендә генә түгел, ә бөтен тюркологиядә төрки телләрдәге аңлатма сүзлекләр арасында әлеге басма – иң уңышлыларыннан берсе.

Әлеге фәнни хезмәтләрдә тыш, татар тел белеменең бүгенге тикшеренүләре һәм уңышларының нигезен тәшкил иткән йөзләгән мәкаләләрне һәм дистәләгән монографияләрне атарга мөмкин.

Бүгенге көндә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында тел белеме өлкәсендә өч бүлек эшли: лексикология һәм диалектология, гомуми лингвистика һәм лексикография бүлекләре. Әлеге бүлекләрнең эшчәнлеге татар әдәби теленең, татар сөйләшләре һәм диалектларының теориясен һәм тарихын, структурасын һәм яшәү закончалыкларын, хәзерге торышын өйрәнүгә, шулай ук төрле гамәли проектларны тормышка ашыруга юнәлтелгән.

Фундаменталь тикшеренүләрнең нәтиҗәләре академик хезмәтләр булып формалаша һәм татар теленең тарихы, хәзерге торышы, үсеш перспективалары турында фәнни фикер булдыра, мәктәпләр һәм югары уку йортлары өчен дәреслекләр язуга объектив база булып хезмәт итә.

Бүгенге көндә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында тел белеме юнәлешендә гамәлгә ашырыла торган юнәлешләрнең берсе – «Хәзерге татар теле: функциональ һәм структур стратификация мәсьәләләре», ул татар лингвистикасы үсеше проблемаларын системалы һәм комплекслы өйрәнүне күздә тота. Әлеге юнәлештәге фәнни эшчәнлек нәтиҗәләре 2015–2017 елларда, фәннең бу өлкәдәге соңгы казанышларын исәпкә алып, яңадан нәшер ителгән «Татар грамматикасы» (татар телендә) дип аталган фундаменталь хезмәттә һәм аерым монографияләрдә урын алды.

«Татар теленең лексикасы һәм фразеологиясе: хәзерге заман лингвистика парадигмаларында лексикографик аңлатма бирү» юнәлеше кысаларында берничә фәнни тема буенча эш бара. Татар телендә «Татар лексикологиясе» дигән өч томлык фундаменталь хезмәтнең дөнья күрүе – бу өлкәдәге тикшеренүләрнең иң әһәмиятлесе. Әлеге проектның төп бурычы – татар теленең лексикасын тарихи үсеш үзенчәлекләрен исәпкә алып өйрәнү, бердәм, бербөтен система буларак күз алдына китерү. Әлеге фәнни хезмәтне басмага әзерләү барышында мәсьәләгә комплекслы якын килү сүзлек составының семантик һәм функциональ потенциалын диахрон-синхроник планда ачарга һәм күзалларга, тулаем лексик системаның үзгәрүенә йогынты ясаган лингвистик һәм экстралингвистик факторларны ачыкларга ярдәм итте. Сүз һәм гыйбарәләрнең генезисын һәм үсеш юлларын билгеләү, милли мәдәният контекстында аларга лексикографик тасвирлама бирү дә әһәмиятле бурычларның берсе булды.

«Татар лексикологиясе» – татар тел гыйлеменең әлеге өлкәсендәге беренче фундаменталь хезмәт. Ул төрле фәнни мәктәп

вәкилләренең фәнни эзләнү нәтиҗәләрен үз эченә алды, һәм татар лексикологиясенең күп кенә аспектлары беренче мәртәбә фәнни яктан тикшерелде. Ул – тюркологиядә әлеге ракурста эшләнгән тәүге хезмәт.

Шушы ук юнәлеш кысаларында татар антропонимнарын өйрәнү һәм Татарстан Республикасы топонимнарын электрон картага төшерү буенча да эш алып барыла. Татарстан Республикасы топонимнарының электрон каталогы (http://toponym.antat.ru/ru) топонимиканың барлык аспектларын һәм юнәлешләрен чагылдырган комплекслы сүзлек рәвешендә эшләнә. Ул аңлатмалы-энциклопедик, тарихи-этимологик һәм норматив-белешмәлек сүзлекләр принципларын үзендә туплаган. Каталогка Татарстан Республикасындагы барлык географик объектларның да атамалары – ойконимнар, гидронимнар, оронимнар һ. б. теркәлә. Анда атамаларның яңалары да, искеләре дә, шулай ук әлеге объект атамасының барлык, шул исәптән халык телендәге вариантлары да урын ала. Каталогка 7000 нән артык топонимны теркәү күздә тотыла. Бүгенге көндә 6000 нән артык топоним картотекага урнаштырылган.

«Татар телен һәм аның диалектларын чагыштырма-тарихи планда өйрәнү» юнәлеше кысаларында татар диалектлары һәм татар диалектлары теле тикшерелә. Соңгы елларда Институтта диалектология өлкәсендә филология фәннәре докторы, профессор Д.Б. Рамазанова, филология фәннәре докторы Ф.С. Баязитова кебек галимнәр әлеге юнәлештә зур эш башкардылар. Алар тарафыннан татар диалектологиясенең төрле аспектларына багышланган дистәләгән монографияләр нәшер ителде, йөздән артык мәкалә дөнья күрде.

Бүгенге көндә бүлекнең яшь диалектологлары татар теле диалектларын өйрәнү юнәлешендә ареаль тикшеренүләр алып баралар. Татар диалектларында исем сүз төркемнәре һәм урта диалектның фонетик үзенчәлекләре нәкъ менә ареаль аспектта өйрәнелә. Тикшерү өчен материал, нигездә, институт тарафыннан оештырылган комплекслы экспедицияләр барышында туплана. Тел галимнәре дә аларда турыдан-туры катнаша.

«Татар әдәби теле тарихы» проекты – әлеге юнәлештәге фундаменталь хезмәтләрнең берсе. Әлеге проект иске татар телен XIII – XX гасыр башына караган язма истәлекләр нигезендә комплекслы һәм системалы тикшерүне күздә тота. Төп максат – иске татар язма әдәби теленең формалашу һәм үсү закончалыкларын, традицияләрен, нормаларын билгеләү һәм тасвирлау. Тикшеренүләрнең нәтиҗәләре «Татар әдәби теле тарихы» дип аталган өч томлык коллектив монографиядә чагылыш табачак. Хезмәтнең беренче ике томы 2017–2018 елларда дөнья күрде. Беренче томда иске татар язма текстларының график, орфографик үзенчәлекләре тикшерелә. Икенче томда иске татар язма текстларының морфологик үзенчәлекләре өйрәнелә. Өченче томда әдәби телнең лексикасы һәм лексик-семантик категорияләре анализланачак.

Бүгенге көндә Институтта алты томлык «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»н (күләме 450–500 а. т., чама белән 100 мең берәмлек сүз) төзү буенча эш бара. Бу фундаменталь хезмәт башка белешмәлекләрдән күләме, сүзләр саны, бай эчтәлеге, сүзлек материалының структур оештырылышы белән дә аерылып тора. Сүзлекнең уникальлеге аның, моңа кадәр эшләнгән сүзлекләр белән чагыштырганда, күбрәк сүз берәмлеген үз эченә алуыннан бигрәк, элек басылган аңлатмалы сүзлекләрдән концептуаль аермасында. Сүзлектә төрки телләр өчен характерлы һәм сүз ясалышы дәрәҗәсендә ачык күренгән аналитизм күренеше максималь рәвештә тулы һәм системалы чагылыш тапты. Татар телендә тезмә фигыльләрнең саны берничә йөз меңнәр белән исәпләнергә мөмкин. Шуның белән бергә телдә тезмә исемнәр, формаль-семантик күрсәткечләре белән мөстәкыйль лексик берәмлекләр статусына дәгъва иткән, һәм, билгеле, вокабула сыйфатында лексикографик яктан беркетелергә тиешле исем конструкцияләре дә кулланыла. Соңгы еллардагы әлеге һәм башка тирәнтен фәнни тикшеренүләрне татар теленең аңлатмалы сүзлегендә фәнни беркетү һәм дөрес итеп чагылдыру – фундаменталь лексикографик хезмәтне төзүчеләр алдында торган иң әһәмиятле фәнни-гамәли бурычларның берсе. 2015–2018 елларда сүзлекнең беренче дүрт томы дөнья күрде. 2020 елга барлык алты томны да нәшер итү күздә тотыла.

2014 елдан башлап «2014–2021 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү» дәүләт программасын гамәлгә ашыру кысаларында татар теленең яңа сүзлекләрен әзерләү һәм бастырып чыгару буенча зур һәм максатчан эш башланды. Әлеге программа буенча Институт хезмәткәрләре тарафыннан төрле типтагы сүзлекләр эшләнде. Бүгенге көндә татар телендә дөрес язу һәм дөрес әйтелеш кагыйдәләрен беркетергә тиешле орфографик һәм орфоэпик сүзлекләр эшләүгә дә аерым игътибар бирелә. «Татар теленең орфоэпик сүзлеге»н, «Татар теленең орфографик сүзлеге»н төзү буенча эш бара.

Профессор Р.Г. Әхмәтьяновның фундаменталь характердагы ике томлык «Татар теленең этимологик сүзлеге» эшләнеп нәшер ителү – фән өлкәсендә һәм республиканың иҗтимагый тормышында, тулаем төрки-татар дөньясында күптән көтеп алынган игътибарга лаек зур вакыйга. Анда татар телендәге 10300 гә якын сүз теркәлеп, аларга аңлатмалар бирелгән, 200 дән артык тел һәм диалект материаллары чагылыш тапкан.

Бүгенге көндәге фән-техника казанышлары тел галимнәре алдына да аерым бурычлар куя. Лингвистикада да яңа технологияләрне куллануга, цифрлаштыруга ихтыяҗ зур. Шуңа бәйле рәвештә Институт галимнәре тарафыннан Сүзлекләрнең электрон фонды (http://suzlek.antat.ru/indexR.php) булдырылды. Эшнең максаты – татар теле сүзлекләренең күп функцияле электрон җыентыгын булдыру. Фондта төрле типтагы сүзлекләр урнаштырыла: аңлатмалы, ике-, күптелле,

гомуми һәм аерым, аспектлы һ. б. Фонд чыганаклары сүз турында төрле мәгълүматлар алырга мөмкинлек бирә: дөрес язылышы, басымы, грамматик үзенчәлекләре, мәгънәсе, синонимнары, килеп чыгышы, фразеологизмнар һәм әлеге сүз кергән состав берәмлекләр һ. б. Бүгенге көндә фонд интернет челтәрендә урнаштырылган һәм 25 сүзлекне үз эченә ала.

2016 елда ТӘһСИдә Милли мәгариф бүлеге оештырылды. Анда туган тел һәм әдәбият укыту проблемалары системалы һәм комплекслы төстә өйрәнелә. Бүгенге көндә бүлек хезмәткәрләре яңа буын туган (татар) теле дәреслекләре булдыру өстендә эшлиләр.

Татарстан Республикасы Министрлар Кабинеты карары белән (№ 676, 10.08.2012) Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты «Халык контроле» мәгълүмат системасында «Атамалардагы һәм язмалардагы хаталар» категориясендә модератор итеп билгеләнде. Татарстан Республикасы Министрлар Кабинетының 2017 елның 30 сентябрендә чыккан № 743 карары нигезендә Татарстан Республикасы дәүләт хакимиятенең башкарма органнары, алар карамагындагы учреждениеләр, Татарстан Республикасындагы дәүләт унитар предприятиеләре, җирле үзидарә органнары, муниципаль берәмлек һәм оешмалар исемнәре язылган элмә такта текстларының орфография һәм пунктуация кагыйдәләренә туры килүен, рус һәм татар телләрендәге элмә такта текстларының тәңгәллеген тикшерү Институт тарафыннан гамәлгә ашырыла. Татарстан Республикасы Мәдәният министрлыгы каршындагы мемориаль тakталар буенча комиссия тарафыннан әзерләнгән текстлар да Институтта мәҗбүри экспертиза үтә.

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә мөмкин: хәзерге вакытта 80 еллык бай тарихы булган Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре тарафыннан тел гыйлеме өлкәсендәге тикшеренүләр традицияләргә таянган хәлдә, заман таләпләренә йөз тотып, эзлекле, системалы рәвештә алып барыла.

Хисамов Олег Ришат улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге
Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының фән эшләре буенча
директор урынбасары